

Η ουτοπία ως λογική

1

Συχνά τα ασυμβίβαστα μεταξύ τους αντίθετα καλύπτονται κάτω από μια κοινή ονομασία. Σήμερα ποιος είναι ανυποψίαστος ή θέλει να μένει τυφλός μπροστά σε όσα κρύφτηκαν, σε όσα κρύβονται πίσω από το όνομα της «δημοκρατίας» ή του «σοσιαλισμού»;

Το ίδιο και με την «ουτοπία». Είναι το ανέφικτο της δυνατότητας ενός κόσμου άλλου ή είναι η δυνατότητα του ανέφικτου να πραγματοποιηθεί; Είναι η ανήμπορη παρηγοριά του απαρηγόρητου ή η άβυστη προσδοκία του απροσδόκητου; Είναι η φενάκη των ανίσχυρων και των νικημένων ή η *docta spes*, η σοφή ελπίδα των εξεγερμένων; Είναι μια ηθική χωρίς πολιτική ενάντια σε μια πολιτική χωρίς ηθική ή είναι η εσώτερη συνάφεια της επαναστατικής πολιτικής με την ηθική της χειραφέτησης;

Είναι το φανταστικό υποκατάστατο της σοσιαλιστικής επανάστασης όταν μένει αδύνατη ή είναι η κρυμμένη της υλική δύναμη που την ωθεί πέρα από τα όρια της κάθε φαντασίας;

Τα διαζευκτικά ερωτήματα γίναν εξαιρετικά πιεστικά μετά το 1989-91, τη χρεοκοπία και κατάρρευση των σταλινικών γραφειοκρατιών και την αντεπαναστατική στροφή τους στην καπιταλιστική παλινόρθωση, στη ματαίωση όσων αποκτήθηκαν με την «έφοδο στον ουρανό» τον Οκτώβριο του 1917 και την απαρχή της παγκόσμιας επανάστασης, που, στη συνέχεια, μπλοκαρίστηκε.

Είναι ακόμα στ' αντιμάς οι ιαχές των υποτιθέμενων «νικητών», που ισχυρίστηκαν ότι η Ιστορία απέδειξε πως ο σοσιαλισμός είναι ουτοπία κι αφού το απέδειξε έθεσε τέρμα και στον εαυτό της... Το θλιβερό είναι ότι παρόμοιες ανοησίες ήταν λιγότερο πειστικές μέσα στη φιλελεύθερη Δεξιά και πολύ περισσότερο στο χώρο της αυτο-ονομαζόμενης Αριστεράς.

Πολλοί ομολόγησαν ανοικτά ό,τι πίστευαν κρυφά από καιρό: ότι ο καπιταλισμός είναι «ο αξεπέραστος ορίζοντας της Ιστορίας». Άλλοι πάλι, ειλικρινείς αυτοί υποστηρικτές του σοσιαλιστικού ιδεώδους, το είδαν να καταρρέει και ν' απομένει, ακριβώς, μόνο ένα απρόσιτο ιδεώδες, στην καλύτερη περίπτωση μια ηθική κατηγορική προσαγωγή —ή, όπως συνηθίζουν να λένε, μια *ουτοπία*, μια εικόνα κοινωνικής τελειότητας που ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας. Στην καλύτερη περίπτωση, πρόκειται μονάχα για μια *αφηρημένη* ουτοπία, σύμφωνα με την ουσιαστική διάκριση που κάνει ο μεγάλος μαρξιστής φιλόσοφος της Ελπίδας και της Ουτοπίας, ο Ερνστ Μπλοχ. Χωρίς, όμως, τη «*συγκεκριμενοποίηση της Ουτοπίας*»,

όπως πάλι ο Μπλοχ τονίζει, χωρίς δηλαδή την *άρση κάθε αφηρημένης ουτοπίας* είναι ανυπόστατη όχι μόνο η επιστήμη του μαρξισμού αλλά προπαντός η ίδια η *επαναστατική μεταμόρφωση του κόσμου*.

Χαρακτηριστική της υπάρχουσας σύγχυσης είναι η κατάληξη ενός άρθρου του *Göran Thezborn*, που πρόσφατα δημοσιεύτηκε στο *New Left Review*¹. Εκεί, η παρούσα φάση προσδιορίζεται ως μια «επιστροφή του σοσιαλισμού από την επιστήμη στην ουτοπία», που δίνει την ευκαιρία, μάλιστα, «σ' όσους κι όσες έχουν κριτική κοινωνική σκέψη» να στραφούν «με αυξημένο ενδιαφέρον στο μεγάλο φιλόσοφο-ιστορικό της ελπίδας Ερνστ Μπλοχ»... Αναμφίβολα θα τρίζουν τα κόκαλα του Μπλοχ! Όλη η συνειδητή ζωή και το έργο του αφιερώθηκαν ακριβώς στο αντίθετο: σε μια νέα μαρξιστική προσέγγιση στην Ουτοπία που *εναντιώνεται* σ' οποιαδήποτε ιδεολογική παλινδρόμηση στον ουτοπικό προμαρξικό σοσιαλισμό και, μάλιστα, κάτω από την πίεση των δυνάμεων της αντιδραστικής ιστορικής παλινδρόμησης.

Καιρός να ριχτεί φως. Σίγουρα ο Μπλοχ είναι ο καλύτερος δυνατός «Στάλκερ» για να μας οδηγήσει στην επικίνδυνη αυτή ζώνη. Ν' αποχτήσουμε έτσι την απαραίτητη διαύγεια για την Ουτοπία. Ή, μάλλον, όπως λέει κι ο Paul Celan, για ν' αποκτήσουμε «*διαύγεια μέσα στην ουτοπία*»².

2

Ο τόπος της Ουτοπίας είναι εντός της Ιστορίας. Αλλιώς αυτή εμφανίζεται, λ.χ., στην αυγή του καπιταλισμού κι αλλιώς στη δύση του. Αλλιώς όταν δεν έχει διαμορφωθεί ή μόλις κάνει τα πρώτα βήματά της η εργατική τάξη κι αλλιώς όταν το εργατικό κίνημα διαμορφώνεται, μαζικοποιείται, αποκτά θεσμούς, κατακτά θέσεις μέσα στο καπιταλιστικό περιβάλλον, διαφοροποιείται, γραφειοκρατικοποιούνται οι κορυφές του, γίνονται οι γραφειοκρατίες οι μεσολαβητές ανάμεσα στο κίνημα και τον παρακμάζοντα πια καπιταλισμό λειτουργώντας ως εκπροσώπηση του πρώτου και σαν ιμάντας μεταβίβασης των πιέσεων του δεύτερου πάνω στο πρώτο.

Και στη μια και στην άλλη περίπτωση η ουτοπία εμφανίζεται μαζί με το χάσμα ανάμεσα στη *μορφή εμφάνισης της κοινωνικής πραγματικότητας*, από τη μια, και τους *αντικειμενικούς ιστορικούς σκοπούς της σοσιαλιστικής χειραφέτησης*, από την άλλη.

Αλλά στην πρώτη περίπτωση το χάσμα οφείλεται στην απουσία ή την ανωριμότητα των όρων ύπαρξης του επαναστατικού υποκειμένου· στη δεύτερη οφείλεται στη συστηματική εξουδετέρωση ή παρεμπόδιση κάθε κίνησης της εργατικής τάξης να γίνει το επαναστατικό υποκείμενο και να ασκήσει τον ιστορικό της ρόλο. Στην πρώτη περίπτωση η επανάσταση είναι ακόμα απύσχα. Στη δεύτερη η απειλή της είναι παρούσα και γι' αυτό υπάρχει κι αναπτύσσεται από την άρχουσα τάξη κι όσα στρώματα δένουν τα συμφέροντά τους μαζί της ένα ανοιχτό κι ανανεούμενο σύστημα αμυντικών και επιθετικών μέσων που εμποδίζουν διαρκώς την επανάσταση να γίνει διαρκής.

Κεντρική θέση σ' αυτό το σύστημα παίζει η διαρκής αναπαραγωγή του χάσματος ανάμεσα στην αμεσότητα της κοινωνικής ζωής και τους σκοπούς της κοινωνικής απελευθέρω-

σης. Δεν είναι τυχαίο ότι ακριβώς πάνω σ' αυτό το χάσμα, στην αντιπαράθεση κοινωνικής καθημερινότητας και σοσιαλιστικών σκοπών περιεστράφη η πρώτη μετά το θάνατο του Μαρξ μεγάλη κρίση του επίσημου μαρξισμού και του διεθνούς εργατικού κινήματος, με την εμφάνιση του ρεβιζιονισμού του *Ε. Μπερνστάιν* που συμπυκνώνονταν στην κυνική ρήση «ο τελικός σκοπός δεν είναι τίποτα, το υπαρκτό κίνημα είναι το παν». Δεν είναι τυχαίο επίσης, όπως έχει παρατηρηθεί³, ότι έναν αιώνα μετά κανέναν ρεφορμιστής, είτε σοσιαλιστογενής είτε σταλινογενής, δεν κατάφερε μέχρι τώρα να πάει πέρα από τον Μπερνστάιν. Ο *Εξελικτικός Σοσιαλισμός* του έμεινε η αξεπέραστη Βίβλος του ρεφορμισμού, κάτι σαν «*Αντι-Κεφάλαιο*», παρά την αξεπέραστη πνευματική του φτώχεια και πεζότητα. Πρώτη η *Ρόζα Λούξεμπουργκ* έδωσε καταλυτικά θεωρητικά πλήγματα σ' αυτή τη ρεφορμιστική αντιπαράθεση του κινήματος προς το σκοπό μέχρι την πλήρη εξαφάνιση του δευτέρου. Όπως σωστά τόνισε η μεγάλη μαρξίστρια επαναστάτρια, ο λόγος ύπαρξης, η αποστολή του σοσιαλιστικού κινήματος είναι ακριβώς «η ένωση των πλατειών λαϊκών μαζών μ' ένα σκοπό που ξεπερνάει την υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων, η ένωση της καθημερινής πάλης με τη μεγάλη μεταμόρφωση του κόσμου»⁴.

Η Λούξεμπουργκ δεν αγνοεί ότι το καθημερινό και το έσχατο είναι *αντίθετα*, ότι υπάρχει ένταση ανάμεσά τους. Εκείνο που τονίζει είναι ότι τα αντίθετα υπάρχουν ως *διαλεκτική ενότητα* αντιθέτων, όπου το καθοριστικό αντίθετο είναι το έσχατο. Κάθε διάρρηξη της διαλεκτικής ενότητας μπορεί να οδηγήσει είτε στη σχεταριστική αγνόηση της υπάρχουσας κατάστασης στο όνομα του σκοπού είτε στην οπορτουνιστική διάλυση του σκοπού μέσα στη συγκυρία και τις άμεσες ανάγκες της τακτικής.

Καταρχήν, ο επίσημος «μαρξισμός» της 2ης Διεθνούς καταδίκασε τον Μπερνστάιν και διακήρυξε μια χωρίς ένταση, χαλαρή, αφηρημένη ενότητα ανάμεσα σε μια ολοένα πιο καιροσκοπική καθημερινή τακτική κι έναν ολοένα πιο απομακρυνόμενο κι αόριστο στρατηγικό σοσιαλιστικό στόχο. Αργότερα, όταν ξέσπασε η κρίση και ο Μεγάλος Πόλεμος, η γραμμή του Μπερνστάιν θριάμβευσε, αποδεικνύοντας ότι ήταν η πιο αυθεντική έκφραση της ρεφορμιστικής δημοκρατίας. Σε ασυμφιλίωτη ρήξη μ' αυτή τη γραμμή, ο Λένιν κι οι Μπολσεβίκοι οδήγησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση στη νίκη. Αντίθετα, οι σοσιαλιστικές επαναστάσεις που ξέσπασαν στη Γερμανία και την Ουγγαρία προδόθηκαν και σφαγιάστηκαν από τους σοσιαλδημοκράτες.

Μέσα από τις κοσμοϊστορικές αυτές αλλαγές, την ιμπεριαλιστική κρίση, την έναρξη της εποχής των πολέμων και των επαναστάσεων και τον αντίκτυπό τους στους πιο πρωτοπόρους κύκλους του πολιτισμού της Κεντρικής Ευρώπης, διανοητές όπως ο *Γ. Λούκατς* κι ο *Ε. Μπλοχ* ήρθαν στο προσκήνιο, στο πλευρό της Οκτωβριανής και της παγκόσμιας σοσιαλιστικής επανάστασης. Στη ρήξη με τη σοσιαλδημοκρατία ήρθαν και οι δυο αντιμέτωποι με τον προβαλλόμενο από το ρεφορμισμό διϊσμό κοινωνικής πραγματικότητας/επαναστατικών σοσιαλιστικών στόχων. Ο Λούκατς επιχείρησε να τον ξεπεράσει με μια στροφή στη χεγκελιανή κατηγορία της *Ολότητας*. Ο Μπλοχ, ανανεώνοντας επαναστατικά το *Πνεύμα της Ουτοπίας*⁶. Το πρώτο του βιβλίο, μ' αυτόν ακριβώς τον τίτλο, αρχίζει με τα λόγια: «Υπάρχω, υπάρχουμε. Δεν χρειάζεται τίποτα παρά πάνω. Σ' εμάς εναπομένει ν' αρχίσουμε. Στα χέρια μας είναι η ζωή. Καιρός τώρα έχει αδειάσει πια από κάθε περιεχόμενο. Παράλογη, τρεκλίζει εδώ κι εκεί, αλλά εμείς αντέχουμε κι έτσι θέλουμε να γίνουμε η γροθιά της κι οι σκοποί της»⁷.

Έτσι μίλησε για πρώτη φορά στην εποχή μας η Ουτοπία.

3

Σίγουρα η σκέψη του Μπλοχ δε λειτουργούσε στο κενό ούτε προέκυψε με παρθενογένεση. Ξεπήδησε μέσα από τους συγκεκριμένους εκρηκτικούς ιστορικούς όρους. Τροφοδοτήθηκε από την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά και τις αντίθετες παραδόσεις στο σταυροδρόμι εκείνο της Ευρώπης. Διαμορφώθηκε μέσα στις έντονες συζητήσεις του καιρού εκείνου, τα ουτοπικά επαναστατικά κηρύγματα, τις μεσσιανικές προσδοκίες, ιδιαίτερα μέσα στους διανοούμενους και τις κοινότητες των Εβραίων της Μεσευρώπης. Τη μεγαλύτερη επίδραση πάνω στον Μπλοχ, πριν γίνει μαρξιστής, την άσκησε ο εβραϊκός μεσσιανικός αναρχισμός του φίλου του κι αδιδοχασμένου ηγέτη της εφήμερης Δημοκρατίας της Βαυαρίας, του *Gustav Landauer*. Εδώ πρωτομαθήτευσε στην Ουτοπία.

Όταν όμως προσχώρησε ανεπιφύλακτα στον επαναστατικό μαρξισμό και στον ορίζοντα, στο *Novum* που άνοιξε η Οκτωβριανή Επανάσταση, μετασχημάτισε εκ θεμελίων αυτή την κληρονομιά.

Ποτέ δεν περιορίστηκε στο να αντιπαραθέτει στη Realpolitik της σοσιαλδημοκρατίας — κι αργότερα του σταλινισμού — κάποιο ουτοπικό επαναστατικό ρομαντισμό. Η Ουτοπία δεν άσκησε έλξη στον Μπλοχ ως κάποια υποκειμενική-ανορθολογική φυγή από την αιμάσσοις πραγματικότητα. Αναζήτησε, αντίθετα, τη θεμελίωση και τη λογική της μέσα στον αντικειμενικό κόσμο, τη σύλληψή της ως της *Τάσης*, του *Λανθάνοντος*, του *Εν Δυνάμει* ενός κόσμου σε διαρκή μεταμόρφωση.

Είναι καταπληκτική η *συνέπεια* στην κατεύθυνση αυτού του γιγάντιου πνευματικού εγχειρήματος. Από τα προμαρξιστικά του κιόλας χρόνια πριν το Μεγάλο Πόλεμο, ο Μπλοχ έγραφε στο φίλο του Λούκατς για την ανάγκη να θεμελιωθεί η σύλληψη της ανθρώπινης Ιστορίας σε μια νέα διαλεκτική φιλοσοφία της Φύσης και μια νέα επεξεργασία της Επιστήμης της Λογικής του Χέγκελ. Στα χρόνια πάλι που γίνεται μαρξιστής δουλεύει, ταυτόχρονα με το *Πνεύμα της Ουτοπίας*, μια *Λογική* που ολοκληρώνεται μαζί με το δεύτερο βιβλίο του για τον *Thomas Münster* (δυστυχώς το χειρόγραφο λόγω των μετακινήσεων και της εμυγρέτσιας, μετά την άνοδο των Ναζί στην εξουσία χάθηκε).⁸

Αφού αφιερώσει το έργο της ζωής του στο μαρξιστικό επαναπροσδιορισμό της Ουτοπίας —προπαντός στο magnum opus του για την *Αρχή της Ελπίδας* (*Prinzip Hoffnung*)⁹—, θα καταλήξει μ' ένα νέο εκπληκτικό magnum opus, τη *Λογική*, που την επεξεργασία της ποτέ δεν εγκατέλειψε, το τελευταίο του βιβλίο λίγο πριν πεθάνει πλήρης ημερών το 1977, το *Experimentum Mundi*¹⁰. Το επαναστατικό *Πνεύμα*, η *Φαινομενολογία*, η *Λογική της Ουτοπίας* —αυτό το τόξο διαγράφει η ζωή και το έργο του Μπλοχ.

Ο *αντιρεφορμισμός* της μπλοχιακής Ουτοπίας, ο *επαναστατικός* της χαρακτήρας έγκειται στο *διαλεκτικό-ιστορικό υλιστικό* της χαρακτήρα.

Θα μπορούσε να συμπτυκνωθεί όλη η προσπάθεια, όλη η ανεκτίμητη κι αναξιοποίητη εν πολλοίς συμβολή του Μπλοχ στο σύγχρονο μαρξισμό, όλη η δουλειά του πάνω στην Ουτοπία και την Ελπίδα σ' ένα κεντρικό σημείο: το *διαλεκτικό επαναπροσδιορισμό της ίδιας της ύλης*. Τούτο είναι πάνω απ' όλα ζωτικό για να χειραφετηθεί ιδεολογικά το επαναστατικό κίνημα από τον ολέθριο και παραλυτικό μηχανιστικό υλισμό που διαπνέει ολοκληρωτικά τις γραφειοκρατίες, τη σοσιαλδημοκρατία, το σταλινισμό. Όλα τα μεγάλα και καιρία

ζητήματα της μεταβατικής εποχής, τονίζει σωστά ο Μπλοχ, «υποκειμενικός παράγοντας, ωριμότητα των συνθηκών, μετατροπή της ποσότητας σε ποιότητα, ακόμα και μεταβλητότητα: όλες αυτές οι στιγμές της διαλεκτικής υλιστικής ανάπτυξης με μια αδρανή ύλη στερούνται υποστρώματος»¹¹. Αντίθετα, η ύλη πρέπει να συλληφθεί ως υπόστρωμα, «ωκεανός των αντικειμενικών πραγματικών δυνατοτήτων», το εν δυνάμει Ον —το Ον ως Οντοπία.

Αλλού¹², σκιαγραφήσαμε την ανάπτυξη από τον Μπλοχ αυτής της «Οντολογίας του Μη Εισέτι Όντος» (Outologie des Noch-Nicht Seins), που βρίσκεται στον αντίποδα κάθε μεταφυσικής «οντολογικοποίησης» του μαρξισμού, που χωρίζει με στεγανά το Είναι από το Μη Είναι, όπως κάνει, λ.χ., ο «ορθόδοξος μαρξισμός» της 2ης Διεθνούς και το σταλινικό Ντία Ματ. Εδώ, θέλουμε να συνοψίσουμε, όσο τούτο μπορεί να γίνει, στην περίπτωση του Μπλοχ, την άλλη, εξίσου απαραίτητη συνιστώσα του διαλεκτικού επαναπροσδιορισμού της ύλης: όχι πια τον προσδιορισμό της ως του υποστρώματος, της υπόστασης, της οντολογικής δυνατότητας όλων αλλά και της ίδιας της Οντοπίας ως Λογικής.

4

Η ύλη δεν είναι ένα αμετάβλητο *caput mortuum*, είναι ιστορική. Η ιστορικότητά της δεν υπάρχει χωρίς αλληλοσυνδέσεις, αλληλεπιδράσεις, μεταβάσεις, ουσιώδεις σχέσεις ανάμεσα στις στιγμές της. Από αυτή την άποψη το Ιστορικό είναι το Λογικόν.

Ο Μπλοχ γράφει: «... η ύλη στη τάση της και στο λανθάνόν της αντιπροσωπεύει ένα Λογικόν, δεν είναι μόνον η κίνηση το κατηγορούμενο της ύλης αλλά και η αντικειμενική λογική επίσης, αυτό το Λογικόν ανήκει τόσο στην ύλη όσο και στην κίνησή της και συνιστά με την τελευταία το μόνο θεμελιακό και καθολικό νόμο του κόσμου —την υλική διαλεκτική. Η κίνηση και το Λογικόν κορυφώνονται στην ιστορία των ανθρώπινων αγώνων και προσδοκιών...»¹³. Έτσι, το μεταφυσικό χάσμα ανάμεσα στις λογικές μορφές και το υλικό τους περιεχόμενο αίρεται κι η Λογική γίνεται ό,τι αναζητούσε ο Λένιν, διαβάζοντας υλιστικά τον Χέγκελ, στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ερχόταν σε ριζική ρήξη με τη χρεοκοπημένη 2η Διεθνή.

«Η Λογική», σημειώνει ο Λένιν, «είναι η επιστήμη όχι των εξωτερικών μορφών της σκέψης αλλά των νόμων ανάπτυξης “όλων των υλικών, φυσικών και πνευματικών πραγμάτων”, δηλαδή της ανάπτυξης ολόκληρου του συγκεκριμένου περιεχόμενου του κόσμου και της γνώσης του, δηλαδή το σύνολο, το συμπέρασμα της Ιστορίας της γνώσης του κόσμου»¹⁴.

Ο Μπλοχ διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για το «ξεδίπλωμα ενός υποτιθέμενου Πνεύματος του Κόσμου, χάρη στο οποίο οι σχέσεις κατηγοριών και οι μορφές ύπαρξης που εμφανίζονται θα ήταν το ίδιο πράγμα με το ίδιο υλικό περιεχόμενο. Μακριά από το να ρίχνουν μονάχα, μέσα στην ανάπτυξη των υλικών σχέσεων, ένα λογικό φωτισμό στο δρόμο που ακολουθείται, το φως τους είναι εμμενές και συγκεκριμένο, όχι αφηρημένο και ταυτόχρονα υποστασιοποιημένο όπως εκείνο της τυπικής λογικής»¹⁵.

Το ζωτικό ζήτημα που τίθεται εδώ είναι η διαλεκτική-υλιστική επεξεργασία μιας *Kategorienlehre*, μιας διδασκαλίας περί κατηγοριών. Καθόλου τυχαία το διαμετρικά αντίθετο επιχείρησε —όχι χωρίς καταστροφικά αποτελέσματα— ο σταλινισμός στο απόγειό

του. Από τον καιρό των Δικών της Μόσχας, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30, μέχρι το θάνατο του Στάλιν, το 1953, με σταθμό την έκδοση της κακόφημης Επιτομής για το *Διαλεκτικό και Ιστορικό Υλισμό* με την υπογραφή του Στάλιν το 1938, οποιαδήποτε ενασχόληση με τις διαλεκτικές κατηγορίες απαγορευόταν και καταδικάζονταν ως «αντιδραστικός χεγκελιανός ιδεαλισμός»...

Χωρίς όμως διαλεκτικές κατηγορίες είναι αδύνατη η κριτική υπέρβαση της μεταφυσικής και της κρίσης της. Τα πάντα είτε απολιθώνονται στα στατικά σχήματα του Ντία Ματ, ή, αν προτιμάτε, σε ανιστορικές «δομές», όπως στο μεταγενέστερο στρουκτουραλισμό, είτε ασαφопоιούνται μέσα σε μια αδιαφοροποίητη ροή, όπως στο μπερξονικό flux του Gil Deleuze, λόγου χάρι.

«Τα πάντα ρει αλλά όχι έξω από όχθες», έγραψε με το αξεπέραστο στιλ του ο Τρότσκι, στα δικά του *Φιλοσοφικά Τετράδια*¹⁶. Οι «όχθες» αυτές δεν είναι a priori δοσμένα μεταφυσικά πλαίσια ή στατικές κατασκευές που επιβάλλονται από τα έξω και κατευθύνουν την κίνηση της ύλης, την αυτο-ανάπτυξη και ζωή της. Αντίθετα, είναι η ίδια «η ζωή», συνεχίζει ο Τρότσκι, «που δημιουργεί για τον εαυτό της τις δικές της όχθες για να τις υπερχειλίσει αργότερα» και να τις σβήσει.

Αυτή τη διαλεκτική αντίληψη ο Τρότσκι θέτει ως φιλοσοφικό θεμέλιο μιας θεωρίας των ιστορικών καταστροφών και των επαναστάσεων, όταν, μετά τη ρήξη του με τη σταλινική Κομιντέρν το 1933, ακολουθεί το δρόμο που χάραξε το 1914 ο Λένιν, ξαναδιαβάζοντας κι αυτός την *Επιστήμη της Λογικής* του Χέγκελ¹⁷.

Οι «όχθες» που πλάθει, εξαφανίζει κι ανασχηματίζει με νέα μορφή και σε νέα πορεία η ροή των πάντων, η κίνηση της ύλης, η ζωή του Κόσμου και της ανθρώπινης Ιστορίας είναι οι *διαλεκτικές κατηγορίες*. Απ' αυτή την άποψη, είναι και οι ίδιες *ιστορικές*, ανοικτές, αναπτυσσόμενες. Δεν περιγράφουν απλώς διαδικασίες, βρίσκονται εν διαδικασία.

Όπως γράφει κι ο *Ε. Μπισάκης*, «οι κατηγορίες δεν αποτελούν ένα πεπερασμένο και κλειστό σύνολο. Δεν συνιστούν καν ένα σύνολο, τα στοιχεία του οποίου θα ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους. Αποτελούν μάλλον ένα πλέγμα, ανοιχτό, και υποκείμενο σε ποιοτικές μεταλλαγές. Το πλέγμα αυτό είναι εντατικά ανοιχτό σε νέες κατηγορίες και εντατικά ανοιχτό σε νέα περιεχόμενα και σε νέες σχέσεις ανάμεσα στις κατηγορίες. Δεν υπάρχει συνεπώς ένας πεπερασμένος και οριστικός αριθμός κατηγοριών, όπως υποστήριξαν ο Αριστοτέλης ή ο Καντ»¹⁸.

Αυτό το ανοιχτό πλέγμα κατηγοριών αναπτύσσει ο Μπλοχ στο *Experimentum Mundi*. Αν στην οντολογία του *Μη Εισέτι Όντος* αποκαλύπτεται το εν δυνάμει, το λανθάνον, η τάση του υλικού φυσικοϊστορικού Όντος —ως— Οντοπίας, στην μπλοχιανή *Kategorienlehre* ανιχνεύονται οι κόμβοι, *οι στιγμές της συγκεκριμενοποίησης της Οντοπίας ως κατηγορίες της διαλεκτικής λογικής*.

Η τελευταία, όπως λέει ο Μπλοχ, γίνεται η «συγκεκριμένη λογική των τρόπων και των μορφών, των ταυτόχρονα κατηγοριακών και υλικών της ύπαρξης» (*Daseinsformen*) κι ως εκ τούτου «ανήκει πλήρως στην αντικειμενική-πραγματική σφαίρα»¹⁹. Το υφάδι του πλέγματος των κατηγοριών που υφαίνεται και υφαίνει έχει την αφετηρία του στο υλικό είναι.

«Το είναι εμφανίζεται στις απαρχές», γράφει ο Μπλοχ, «ως εκείνο του οποίου το περιεχόμενο δεν είναι βέβαιο και βρίσκεται συνεπώς σε εκκρεμότητα, σε μια κατάσταση αναζήτησης ανάμεσα στο Μη και στο να έχει [προσδιορισμούς] και της οποίας [κατάστασης] οι

αναβρασμοί, τα βάσανα, τα αναβρύσματα [Quelle] εκφράζουν τη θέληση να βγει απ' αυτή»²⁰. Εδώ ο Μπλοχ παραπέμπει στο *Qual* του *Boehme*, το «βάσανο της ύλης» μέσα από το οποίο πηγάζουν τα αναβρύσματα (Quelle) και η ποιότητα (Qualität) —έναν ποιητικό/ποιοτικό διαλεκτικό προσδιορισμό της ύλης, την καίρια σημασία του οποίου επισήμανε ο Μαρξ ενάντια στις αντιλήψεις, μάλιστα, του μηχανιστικού υλισμού²¹.

Ανάμεσα στην άνθηση αυτού του αρχικού *Ti*, του *Quod*, αυτού που θα είναι, ανάμεσα στο αρχικό υπάρχει και την ουσία του που δεν έχει ακόμα βρεθεί, μέσα από τη σχέση τους μέσα στον αντικειμενικό κόσμο αναπτύσσονται τάσεις, εντάσεις, διαμεσοποιήσεις, μεταβάσεις, με άλλα λόγια μορφές *κατηγοριών*. «Όσον αφορά τα κατηγορήματα», γράφει ο Μπλοχ, «που βρίσκονται επί το έργον μέσα στους κατηγορηματικούς προσδιορισμούς ανήκουν σε κάθε περίπτωση ακόμα σ' αυτή την ενδιάμεση σφαίρα ανάμεσα στην ύπαρξη και την ουσία, ταυτόχρονα μεσότητα και διαμεσοποίηση, μέσα στην οποία δεν αναπτύσσεται τίποτα λιγότερο από τις μορφές του είναι της συμβαίνουσας πραγματικότητας σε διαρκή επανάσταση...»²².

6

Για τον Μπλοχ, όπως και για τον Λένιν, η αντικειμενική αυτή διαλεκτική *συμπίπτει* με τη διαλεκτική λογική και τη θεωρία της γνώσης.

Η απομάκρυνση από την αμεσότητα του αντικειμένου είναι ταυτόχρονα *διείσδυση* μέσα στη μεταβαλλόμενη ουσία του και αντανάκλαση της ιστορικής-λογικής ανάπτυξης που το συνιστά.

Ο Μπλοχ δέχεται τη διάκριση της διαδικασίας της γνώσης σε τρεις φάσεις, της *Διάνοιας* (*Verstand*), του *Λόγου* (*Vernunft*) και της *Λογικής Διάνοιας* ή *Λόγου που διανοείται* (*vernünftige Verstand* ή *verständliche Vernunft*), την οποία κληρονομεί από τον Χέγκελ και αναπτύσσεται η μαρξιστική διαλεκτική.

Μέσα από τους διάφορους αναβαθμούς συντελείται η ανάπτυξη των *εννοιών* και των *κατηγοριών*. Στη φάση της Διάνοιας γίνονται οι πρώτες συλήψεις και κρίσεις, ο σχηματισμός εννοιών μέσα από τις κρίσεις και η εξαγωγή των πρώτων συμπερασμάτων. Οι έννοιες του πρώτου αυτού σταδίου περικλείουν προσδιορισμούς του αντικειμένου, χωρίς όμως ακόμα νάχουν όλον τον πλούτο και την ενότητα του διαφορετικού που έχει η *Begriff*, η Έννοια στη κορύφωση της λογικής διαδικασίας στον Χέγκελ.

Ο Λόγος αίρει αυτούς τους προσδιορισμούς, αποκαλύπτει το πεπερασμένο τους. Στον Μπλοχ συντελούνται διαδοχικές «ανυψώσεις» και «στροφές», όπου σε κάθε Στροφή (*Drehung*) και Ανύψωση (*Hebung*) του αντικειμένου από το επίπεδο σύλληψής του, και η αναπτυσσόμενη γνώση *το επεξ-εργάζεται* (*heraus - bringen*) ανακαλύπτοντας διαδοχικές *κατηγορίες επεξεργασίας*. Ο Μπλοχ αναλύει τέσσερις τέτοιες στροφές της ανύψωσης, από την αμεσότητα του «σκότους της στιγμής που βιώνεται» μέχρι να φτάσει στην ύστατη στροφή/ανύψωση των *κατηγοριών της πραγματώσεως*, της κορυφαίας διαλεκτικής ενότητας θεωρίας και πράξης, που αντιστοιχεί στο θεωρησιακό Λόγο ή τη λογική Διάνοια του Χέγκελ, την υπέρβαση της διάκρισης Διάνοιας και Λόγου.

Η τριαδική διάκριση της διαδικασίας της γνώσης αντιστοιχεί όχι μόνο σ' εκείνη της *Επιστήμης της Λογικής* του Χέγκελ αλλά και σ' εκείνη, που μέσα από την ανάγνωση της τελευταίας, ο Λένιν συνοψίζει με το γνωστό αφορισμό: «από την ζωντανή αντίληψη στην αφηρημένη νόηση κι από κει στην πράξη»²³. Ο Μπλοχ το συμπυκνώνει στον ίδιο τον υπότιτλο του *Experimentum Mundi: Διερώτηση, Κατηγορίες της Επεξεργασίας, Πράξη*.

7

Την όλη σπειροειδή ανέλιξη, ο Μπλοχ τη συστηματοποιεί σε *Ομάδες και Κέντρα μιας Διδασκαλίας των Κατηγοριών*, που διακρίνονται μεταξύ τους με τις διαδοχικές Στροφές και Ανυψώσεις. Σε κάθε αναβρασμό, η ανάπτυξη κάθε ομάδας και κέντρου κατηγοριών συνεχίζεται και την *κριτική* των αντίστοιχων μη διαλεκτικών αντιλήψεων επί τούτου.

Ας δώσουμε ένα αδρότατο σχεδιάγραμμα. Στην πρώτη φάση του *Λογικού Κατηγορείν* (Logisches Prädirieren), από τη σύλληψη (Ergriff) στις κρίσεις, τις έννοιες, τα (πρώτα) συμπεράσματα, ο Μπλοχ δεν περιορίζεται σε μια έκθεση των στιγμών της Διάνοιας αλλά και ασκεί κριτική στην τυπική λογική. Απέναντι στις κλασικές προτάσεις του τύπου *S* είναι/ή δεν είναι *P* ο Μπλοχ εισάγει τη δική του περίφημη διατύπωση: *το S δεν είναι ακόμα P*²⁴.

Η Στροφή/Ανύψωση σ' ένα επόμενο, ψηλότερο επίπεδο δίνει τις *κατηγορίες Διαστάσεων* (πλαισίωσης) του Χρόνου και του Χώρου²⁵. Ο Μπλοχ εμπνέεται κυριολεκτικά από την ανατροπή των κλασικών αντιλήψεων περί απόλυτου χρόνου και χώρου που έφερε ο Αϊνστάιν κι η σύγχρονη Φυσική, προχωρεί στη φιλοσοφική επεξεργασία αυτής της επιστημονικής/επιστημολογικής επανάστασης κι αναπτύσσει παραπέρα τη δική του βαρύνουσα σημασίας αντίληψη περί της ετερογένειας του ιστορικού χρόνου και της «μη συγχρονικότητας του σύγχρονου» —που ήταν η κατηγορία-κλειδί στην ανάλυσή του για το φασισμό, τον καιρό της ανόδου του Χίτλερ στην εξουσία.

Η επόμενη Στροφή/Ανύψωση αναδεικνύει τις *κατηγορίες της Αντικειμενοποίησης / Μετάδοσης*²⁶, την *αιτιότητα*, που δεν καθλώνεται σε μηχανικό ντετερμινισμό, τη *σκοπιμότητα*, όπου οι σκοποί δεν προϋπάρχουν στην αρχή ή το τέλος αλλά διαμορφώνονται εντός της διαδικασίας, την *υποστασιακότητα* (Substanzialität) που αποκαλύπτει το Ουσιώδες στη Μετάδοση, *την Τάση, το Λανθάνον, το Εν Δυνάμει* στη κίνηση του να γίνει Εν Ενεργεία. Μια νέα Στροφή/Ανύψωση θα μας δώσει τις *Gestalt Kategorien*, τις *κατηγορίες-μορφές*, τις *κατηγορίες της εκδήλωσης* μέσα από τις αλλαγές της *ποσότητας* σε *ποιότητα* κι αντίστροφα και την κομβική γραμμή των *μετρικών σχέσεων*²⁷. Ο Μπλοχ ασκεί κριτική στην ποσοτικοποίηση και την όλη μηχανική και θετικιστική προσέγγιση που αγνοεί την πολυρυθμία μιας ποιοτικής διαλεκτικής μέσα από την οποία οι κατηγορίες-μορφές οδεύουν αποκτώντας υποστασιακότητα.

Οι κατηγορίες όχι μόνο δεν είναι στατικές και απολιθωμένες στον Εαυτό τους, αλλά βρίσκονται στην οδό της ανάπτυξής τους, κι όχι ακόμα, υπάρχει και *επικοινωνία* μεταξύ τους, μεταξύ των ομάδων και κέντρων κατηγοριών. Σε μια παραπέρα Στροφή/Ανύψωση αναδεικνύονται αυτές οι *Κατηγορίες Επικοινωνίας*²⁸, τα διάφορα *Πεδία ή περιοχές* και η *Αρχή* (Prinzip).

Η κατηγορία του Πεδίου, της περιοχής (Geliet) καλύπτει ολόκληρες ιστορικές εποχές και πεδία του επιστητού, μαζί με τις σφαίρες της αισθητικής, της ηθικής (ο Μπλοχ τις συνδέει μέσα στην ιδιαιτερότητά τους), της θρησκείας, της φιλοσοφίας. Μέσα από την κριτική τους εξέταση και λογική ανάπτυξη ο Μπλοχ επανέρχεται σ' ένα άλλο επίπεδο στα αγαπημένα του μοτίβο που διερευνούν σ' όλες τις παραπάνω σφαίρες την *Προ-έκφανση* (Vor-schein) αυτού που δεν υπάρχει ακόμα, του Ουτοπικού δυναμικού στη διαδικασία της ενεργοποίησής του.

Σ' όλα τα πεδία υπάρχει «αδιαίρετη και επιμένουσα: η αρχή»²⁹. Αυτή την επίμονη κατεύθυνση του Ουτοπικού, του εν δυνάμει, της τάσης, του λανθάνοντος μέσα στην ιστορική ανάπτυξη του κόσμου ο Μπλοχ την ονομάζει *Αρχή της Ελπίδας* (Prinzip Hoffnung). Είναι η κατεύθυνση που διαμορφώνεται μέσα από τις εσωτερικές αντιφάσεις, τις κινητήριες δυνάμεις του υλικού κόσμου, κι όχι a priori, όχι από τα έξω, όχι ως μεταφυσική αρχή —ή πολύ λιγότερο ως θολή συναισθηματική-υποκειμενική διάθεση— και όπου το έσχατο, το Ultimatum στο οποίο δείχνει είναι ό,τι ο Μαρξ ονόμασε, στα *Χειρόγραφα του 1844*, «την πλήρη ενότητα του ανθρώπου με τη Φύση —την αληθινή ανάσταση της Φύσης— τη συνεπή φυσικοποίηση του ανθρώπου και το συνεπή εξανθρωπισμό της Φύσης»³⁰.

Αυτή τη χώρα του αχώρωτου, ο Μπλοχ ανιχνεύει με μια έσχατη Στροφή/Ανύψωση, που φέρνει στο φως τις *κατηγορίες της Πραγματώσεως*,³¹ της Θεωρίας και της Πράξης μέχρι το «πρώτο και έσχατο θέμα: την πραγμάτωση του πραγματώνοντος»³², του υποκειμένου της πραγμάτωσης.

Είναι η ίδια η Υπόσταση που αναδύεται ως Υποκείμενο, η Substanz als Subject του Χέγκελ —ή, όπως βαθιά και προφητικά το είπε ο Emmanuel Lévinas διαβάζοντας τον Μπλοχ, «η υποκειμενικότητα ως αφιέρωση σ' έναν κόσμο που έρχεται»³³. Αλλού ο Lévinas μιλάει ορθότατα για την *Υποκειμενικότητα ως αν-αρχία* (La subjectivité comme an-archie) με τη διπλή έννοια του όρου: πρώτα στην έννοια ότι η υποκειμενικότητα δεν έχει την αρχή της μέσα της αλλά στον εξωτερικό κόσμο και τον πλησίον και, δεύτερο, με την κυριολεκτική έννοια: ως κατάλυσις πάσης αρχής και εξουσίας³⁴.

Η φυσικοποίηση του ανθρώπου κι ο εξανθρωπισμός της φύσης είναι αδιανόητα —καταλήγει ο Μπλοχ— «χωρίς να ωθηθεί η εμμένεια στα άκρα μέσα στην πιο μεγάλη συμπλησσία της Υπόθεσης του ανθρώπου και του Πράγματος του κόσμου»³⁵.

Εκεί είναι η Αρχή της Ελπίδας μέσα στον υλικό φυσικοϊστορικό κόσμο.

Συνθέτοντας τολμηρά τον όρο του Σπινόζα (και του Μπρούνο) *natura naturata*, «φύση πεφυκυία» και τη ρήση του Αυγουστίνου «Dies septimus nos ipsi erimus» —Η ημέρα η εβδόμη θα είμαστε εμείς οι ίδιοι— το *Experimentum Mundi* γράφει στην ακροτελευταία πρότασή του: *Natura naturata mos ipsi erimus*³⁶.

8

Πλησιάζοντας στον επίλογο αυτής της συνοπτικής παρουσίασης, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι η ζωή και το έργο του Ερνστ Μπλοχ τέλειωσαν όπως άρχισαν, αλλά σ' ένα πολύ υψηλότερο επίπεδο: με την προσπάθεια σύνθεσης του *Πνεύματος της Ουτοπίας* και της *Λογικής*.

Κάτι ανάλογο συνέβη με το έργο και τη ζωή (η διαφορετική σειρά των όρων έχει τη σημασία της) του György Lucács. Στο έσχατο ατελείωτο έργο του, *Η Οντολογία του Κοινωνικού Είναι* επιχειρεί μια σύνθεση της *Ολότητας* και της *Λογικής*, ως προϋπόθεση μιας *Ηθικής* ως διαμεσοποίησης του *ανθρώπου* και της *Ιστορίας*. Η ηθική του Λούκατς δε θα γραφτεί ποτέ —κατά τον Mészáros ήταν αδύνατο να γραφτεί επί σταλινισμού χωρίς την ανοικτή κριτική του³⁷. Μείναν τα ημιτελή προλεγόμενα της Οντολογίας που περιλαμβάνουν και μιαν *Kategorien lehre*.

Η Οντολογία του Λούκατς *περιορίζεται* στο κοινωνικό Είναι. Η προτεραιότητα της Φύσης δεν αγνοείται αλλά παραμένει στο επίπεδο της αφηρημένης αναγνώρισης, χωρίς τη συγκεκριμένη επεξεργασία των δικών της φιλοσοφικών κατηγοριών και της διαλεκτικής της. Ο Μπλοχ σωστά κριτικάρε την Οντολογία του Λούκατς ότι «ομογενοποιεί κοινωνιολογικά όλη την οντολογική πραγματικότητα» και βλέπει την ύλη μόνο οργανωμένη στη μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας.

Στη διδασκαλία των Κατηγοριών και οι δύο, ο Λούκατς και ο Μπλοχ, τις προσεγγίζουν ως *Daseins formen*, μορφές ύπαρξης. Η αγεφύρωτη, όμως, διαφορά τους βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Λούκατς *απολυτοποιεί τις αντικειμενοποιήσεις*.

Σ' αυτό έμεινε συνεπής πάντα: από το προμαρξιστικό του έργο *Η Ψυχή και οι Μορφές*, στην εμμονή του στη χεγκελιανή ολότητα στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, στο φетиχισμό του απέναντι στον κλασικισμό στην Τέχνη και το μίσος του στο μοντερνισμό της *avant-garde* και μέχρι την *Οντολογία* του.

Η υποστασιοποίηση των ολοκληρωμένων μορφών ύπαρξης συμπτωνώνεται στην περίφημη φράση του: «Η ζωή δεν είναι τίποτα, το έργο είναι το παν· η ζωή δεν είναι άλλο από τυχαιότητα: (αλλά) το έργο είναι (η ίδια) η αναγκαιότητα»³⁸!

Διαμετρικά αντίθετος ο Μπλοχ, έδινε προτεραιότητα στη διαδικασία που οδηγεί στο έργο και στο λανθάνον δυναμικό μέσα στο ίδιο το έργο που το ξεπερνά προς το *Nonum*. Αγαπούσε περισσότερο από τα έργα την ίδια τη ζωή και τον υπέροχο ύμνο του μεσαιωνικού αιρετικού επαναστάτη Ιωακείμ ντι Φιόρε:

«Vita vitalis, dulcior et amabilis, semper memotabilis»

(Ζωή ολοζώντανη, γλυκιά και ερασμία, παντοτεινά αλησμόνητη!)

Η αντίθεση Λούκατς—Μπλοχ μπορεί να παρασταθεί με τη στάση που θα κρατούσαν μπροστά στο περίφημο δίλημμα του μεγάλου γλύπτη Αλμπέρτο Τζιακομέτι: αν έπιανε φωτιά σ' ένα σπίτι κι έπρεπε να σώσεις είτε μόνο ένα σπάνιο πίνακα του Ρέμπραντ είτε μόνο τη γάτα του σπιτιού τι θα διάλεγες; Ο Λούκατς χωρίς δισταγμό θα διάλεγε τον Ρέμπραντ. Ο Μπλοχ θ' αναστέναζε για τον Ρέμπραντ και θάσωζε, επίσης χωρίς δισταγμό, όπως κι ο Τζιακομέτι, τη γάτα. Γιατί μονάχα ο σεβασμός κι η ευαισθησία στη σωτηρία της ζωής μπορεί να σώσει τη διαδικασία που γεννά τον Ρέμπραντ, το έργο του, το ουτοπικό βάθος του οράματός του, ό,τι το ξεπερνά προς το *Ultimum*.

Κάθε θέση σ' ένα τόπο έχει τη δικιά της λογική. Και η Ουτοπία έχει τη Λογική της. Μπορεί να συνοψιστεί στα λίγα εκείνα λόγια:

«Vita vitalis, dulcis et amabilis...»

(Παντοτεινά αλησμόνητη).

Σημειώσεις

1. Göran Therborn, «Dialectics of Modernity: On Critical Theory and the Legacy of Twentieth-Century Marxism», *New Left Review*, τ. 215, pp. 59-81.
2. Paul Celan, *Strette, Mercure de France*, Paris 1971, p. 193.
3. Βλ. István Mészáros, *The Power of Ideology*, New York University Press, 1990, pp. 302 και εξής.
4. R. Luxemburg, *Reform or Revolution?*, Pathfindur 1970, p. 60.
5. Βλ. G. Lucács, *Histoire et Conscience de classe*, Minuit.
6. Βλ. E. Bloch, *L'Esprit de l'Utopie*, Gallimard, 1977.
7. Ο.π., σελ. 9.
8. Βλ. Arno Münster, *Ernst Bloch Messianisme et Utopie*, PUF, 1989, p. 121.
9. Ernst Bloch, *Le Principe Espérance*, vol. I-III, Gallimard, 1976-1991.
10. E. Bloch, *Experimentum Mundi*, Payot, 1981.
11. E. Bloch, *Le Principe Espérance*, I, p. 286.
12. Βλ. Σ. Μιχαήλ, «Το on ως ουτοπία», Ουτοπία, τ. 17, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1995.
13. E. Bloch, *Experimentum Mundi*, ό.π., p. 251.
14. V. I. Lenin, «Philosophical Notebooks», *Collected Works*, Progress, 1981, pp. 92-23.
15. E. Bloch, *Experimentum Mundi*, ό.π., p. 74.
16. L. Trotsky's *Notebooks 1933-1935*, Columbia University Press, 1986, p. 90.
17. Ο.π., p. 91.
18. Ε. Μπιτσόκη, *Το Αειθαλές Δέντρο της Γνώσεως*, Στάχυ, 1995, σελ. 56.
19. E. Bloch, ό.π., p. 74.
20. Ο.π., p. 71.
21. K. Marx - F. Engels, *La Sainte Famille*, Editions Sociales, 1969, p. 155.
22. E. Bloch, ό.π., p. 75.
23. Lenin, ό.π., p. 171.
24. E. Bloch, ό.π., p. 39.
25. Ο.π., κεφ. 20-26.
26. Ο.π., κεφ. 27-31.
27. Ο.π., κεφ. 32-35.
28. Ο.π., κεφ. 36-45.
29. Ο.π., p. 171.
30. K. Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Progress, 1977, p. 98.
31. E. Bloch, ό.π., κεφ. 46-49.
32. Ο.π., p. 244.
33. E. Lévinas, *Dieu, la Mort et le Temps*, Le Livre de Poche, Grasset, 1993, p. 114.
34. Ο.π., p. 201.
35. E. Bloch, ό.π., p. 254.
36. Ο.π.
37. I. Mészáros, *Beyond Capital*, Merlin, 1995, σελ. 407.
38. G. Lucács, *L'âme et les formes*, Gallimard, 1974, p. 43.